

УДК 94-058.65-047.86(474+476+477)«1943/44»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-27-6>

Михайлюк М.В.

<https://orcid.org/00000-0001-8357-4744>

ЛІКВІДАЦІЯ СЛІДІВ НАЦИСТСЬКИХ ЗЛОЧИНІВ: «ЗОНДЕРАКЦІЯ–1005»

Нині зберігається потреба у висвітленні маловідомих сторінок часів Другої світової війни, нацистської окупації теренів СРСР. Однією з таких сторінок є питання утилізації тіл вбитих радянських громадян (цивільних, військовополонених), захоронених у великих масових могилах, розкиданих по всій території країн Балтії, Білорусі, України. Протягом нацистської окупації ідеологічних ворогів Рейху, насамперед євреїв, комуністів, комісарів та інший «політично небезпечний елемент» (підпільників, партизанів, саботажників), масово винищували чотири німецькі айнзацгрупи РСГА, додаткові мобільні оперативні формування СС і СД, поліцейські формування (полки, батальйони), стаціонарні підрозділи поліції безпеки і СД, інші підрозділи. Усі каральні структури були напряму підпорядковані РСГА і безпосередньо рейхсфюреру СС, адже виконували накази Гімmlера, Гейдріха, Мюллера.

У статті наголошено, що «зондеракція-1005», організована в РСГА, мала таємний статус і однакову методика утилізації трупів по всіх окупованих регіонах. Відтак те, що відбувалося в Україні не є винятком, а вписувалося в загальні правила, розроблені для східних земель. «Зондеракція» на теренах СРСР розпочалася влітку 1943 р. (напередодні відступу німців) і тривала до осені 1944 р. (моменту звільнення території червоноармійцями). Методика утилізації трупів на східних окупованих територіях повністю дублювала ті методи, які застосовувалися у «таборах смерті» акції «Рейнгард» (польської Генеральної губернії), а також в Хелмно і Біркенау (Аушвіц-II) (анексованої території Польщі). У статті проаналізовані: центри масових вбивств і захоронення трупів в країнах Балтії, Білорусі, України; залучення до «зондеракції» в'язнів тюрем СД, таборів-гетто, виправно-трудоових таборів, таборів для радянських військовополонених як основних виконавців утилізаційних робіт; охоронно-контролюючі функції німецького персоналу. Залучені спогади свідків подій з різних частин окупаційних зон Білорусі та України. Маловідомі аспекти окупаційної дійсності були частково опрацьовані у роботах зарубіжних і окремих українських науковців, але потребують більш ґрунтовного вивчення й переосмислення.

Ключові слова: Друга світова війна, Білорусь, країни Балтії, Україна, утилізація трупів жертв масових вбивств, «зондеракція-1005», зондеркоманди.

В перші півтора роки нацистської окупації теренів СРСР (з червня 1941 і до кінця 1942 рр.) в тилівій зоні Вермахту різними оперативними формуваннями, переважно чотирма айнзацгрупами (поділеними на айнзац- і зондеркоманди (ЕК, ЗК)), поліцейськими полками і батальйонами, підпорядкованих Гімmlеру через вищих фюрерів СС і поліції, відбувалося масове знищення єврейського цивільного населення як ідеологічних ворогів Рейху, психічно хворих (відповідно до виконання програми «Т-4»), євреїв-військовополонених (за наказом про вбивство комісарів), трупи яких скидали в яри, протитанкові рови, завчасно вириті ями, перетворені на великі «братські могили».

До великої кількості єврейських жертв додалися страти радянського і націоналістичного підпілля (переважно членів і прихильників ОУН(б)), партизанів, саботажників, радянських активістів і агітаторів (комуністів), антисоціальний елемент (повій, жебраків, циганів тощо), загалом порушників встановлених порядків, які проводили не лише айнзацгрупи, але й тиллові стаціонарні відділення поліції безпеки і СД. Усіх цих злочинців тримали в тюрмах СД, виправно-трудовах таборах, робочих таборах, і вбивали методом розстрілу або газації в газавгенах («душогубках»), а трупи скидали в одні й ті самі масові могили (створені ще в 1941 р.) або викопували ями поруч, тобто використовували одну й ту саму місцевість для ліквідаційних робіт протягом всього періоду окупації.

Зазвичай масові могили розташовувалися поблизу або на околицях населених пунктів, в лісосмузі, піщаних (глиняних) кар'єрах. Частину людей вбивали і ховали поблизу або на території міських (сільських) цвинтарів (єврейських, православних і т.п.). Наприклад, в Україні відомими місцями вбивств є Бабин Яр у Києві, Дробицький Яр у Харкові, урочище «Сосонки» біля Рівного, Гусарський ліс на Кіровоградщині, «Піски» і Лисиницький ліс на околицях Львова. Усього, лише на території України, відомо про близько 2 тис. масових поховань жертв Голокосту. Число місць індивідуальних вбивств донині не встановлене. На території Білорусі найбільшим центром масових вбивств і ліквідації слідів злочинів є нинішня територія Меморіального комплексу «Тростенець». В країнах Балті основними центрами знищення людей стали Бікернієкський і Румбульський ліси поблизу Риги, Каунаські форти тощо.

Щоб приховати сліди злочинної діяльності СС і СД на східних окупованих територіях в Головному управлінні безпеки Рейху (Reichssicherheitshauptamt (RSHA/РСГА) (Берлін) була організована «зондеракція-1005». Для її проведення були створені кілька німецьких команд, переважно укомплектованих з поліцейських, колишніх і діючих членів айнзацгруп, задля організації і проведення утилізації трупів загиблих. Власне саму «брудну» роботу виконували відібрані з тюрем і таборів цивільні особи і військовополонені, переважно єврейського походження, яких належало знищити після виконання місії, як зайвих свідків.

Українська історіографія вивчення «зондеракції-1005» на теренах СРСР відсутня і спеціалізованих досліджень щодо означеної теми немає. Українська складова операції обмежена фрагментарними, регіональними і дуже розрізненими відомостями про неї, які можна знайти в публікаціях О. Круглова [1; 2; 3], Ж. Ковби і О. Гогуна [4], Л. Соловки [5], А. Боляновського [6], О. Пагірі [7], Т. Пастушенко [8].

Зарубіжна історіографія більш детально опрацювала даний напрямок досліджень. Основні узагальнюючі праці написані ізраїльськими [9] і німецькими [10; 11] істориками. Відомості про «зондеракцію» в Бабиному Яру знаходимо в публікаціях Е.-Р. Віна [12], на території РКУ – у французького

громадського діяча, президента організації «Яхад-ін-Унум» (Париж) о. П. Дебуа [13]. Розгортання операції на теренах Білорусі описали Й. Хоффман [14], Л. Смиловицький [15; 16], С. Кулинок [17]. Серед опублікованих его-джерел необхідно виділити спогади учасників «зондеракції-1005» в Києві Д. Будника і Я. Капера [18].

Метою дослідження є аналіз процесу ліквідації наслідків нацистських злочинів під кодовою назвою «зондеракція-1005» в Білорусі, країнах Прибалтики, Україні у 1943–1944 рр.

Загальні відомості про «зондеракцію». З літа 1943 – до осені 1944 рр. на східних окупованих територіях відбувався процес приховування слідів нацистських злочинів під кодовою назвою «зондеракція-1005». Назва походить від порядкового номеру одного з наказів для IV відділу РСГА. Накази для відділу, який очолював группенфюрер СС Генріх Мюллер, віддавали рейхсфюрер СС Гімmlер напpямy або через шефа поліції безпеки і СД обергруппенфюрера Гейдріха, як наприклад, від 20 листопада 1942 р. щодо обов'язкового знищення трупів розстріляних євреїв [1, с. 239]. Однак операція була задумана в Берліні набагато раніше – навесні 1942 р. На цей час, особливо до літа, СРСР і західний світ вже почали отримувати повідомлення про масові вбивства, які відбувалися в країнах Східної Європи і погрожувати Німеччині юридичною відповідальністю за вчинені злочини. Це підштовхнуло нацистів до пошуку шляхів приховування слідів злочинної діяльності. На різних окупованих територіях Польщі, країн Балтії, Білорусі, України «зондеракція» тривала з червня 1942 р. до вересня 1944 р.

Виконуючи вказівки керівництва, Мюллер таємно, в усній формі, доручив керівництво і контроль над «зондеракцією» штандартенфюреру СС Паулю Блобелю, який з червня 1941 р. до січня 1942 р. очолював ЗК 4а айнзацгрупи С і був напpямy причетний до розстрілів ворогів Рейху, добре знав їх місце захоронення в Україні. Зокрема, саме П. Блобель був одним з виконавців страти київських євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 р. Щоб зберегти таємницю, будь-яке відкрите листування між ним і Мюллером заборонялося. У звітах РСГА «зондеракція» проходила як «таємна справа імперії» під кодовою назвою «метеозведення»: кількість могил визначалася «хмарами», а кількість «опадів» – спаленими тілами [13, с. 221]. За розголошення державної таємниці розстрілу підлягали усі причетні до «зондеракції».

Про проведення спецоперації на місцях не мало дізнатися місцеве населення, хоча завжди знало, що відбувалося в їхній окрузі. Адже з поверненням радянської влади і створенням регіональних комісій з підрахунку збитків, завданих нацистською окупацією, саме місцеве населення стало основним джерелом інформації про місця і методи масових страт радянських громадян.

З червня 1942 р. і до вересня 1944 р. П. Блобель був відповідальним за ексгумацію та знищення тіл жертв масових розстрілів на окупованих теренах СРСР, став застосовувати вже апробований метод спалення трупів на великих

багатах, шарами на металевих решітках чи рейках, обкладених дровами. Метод кремації трупів на великих багаттях влітку 1942 – навесні 1943 рр. широко використовувався в «таборах смерті» польської Генеральної губернії (табори акції «Рейнгард»), а також на території анексованої Польщі – в «таборах смерті» Хелмно і Біркенау (Аушвіц–II).

Для виконання покладеного на нього завдання, П. Блобель зв'язався з місцевими відділеннями поліції безпеки і СД в рейхскомісаріатах «Остланд» (РКО) (країни Балтії і Білорусь) і «Україна» (РКУ), в усній формі передав розпорядження Мюллера і особисто контролював їх виконання. Для контролюючих функцій і охорони в'язнів, які виймали з розкопаних могил трупи і спалювали їх, місцевими відділеннями СД були сформовані три команди «1005–Центр», «1005а», «1005б», які виконували завдання на території Білорусі, країн Балтії, України. У прифронтовій південно-східній зоні, зокрема навесні 1944 р. в Криму, знищити масові захоронення виявилось неможливо через близькість фронту і партизанських баз. У військових окупаційних зонах за утилізацію трупів відповідали місцеві гарнізони та польові комендатури, які діяли у співпраці з діючими зондер- і айнцацкомандами айнцацгруп. Так, у Східній Білорусі, значна частина якої входила у військову окупаційну зону, утилізацією трупів займалися спецкоманди айнцацгрупи «В».

Приховувати сліди своїх злочинів в основних місцях масових вбивств окупанти розпочали після поразки Вермахту під Сталінградом, але найбільш потужні заходи відбулися восени 1943 – навесні 1944 рр. Там, де не встигали остаточно приховати сліди злочинів, могили маскували – засаджували кущами, деревами, квітами, городиною, як, наприклад, навесні 1944 р. у білоруських містах Гродно, Барановичі, Колдичеве.

Спецзагонам П. Блобеля активно допомагали місцеві службовці СД, СС і поліції, які з тюрем, таборів-гетто, трудових таборів та інших мобілізували цивільних осіб і радянських військовополонених, переважно єврейського походження. Відбір євреїв був не випадковим, оскільки усі вони так чи інакше підлягали знищенню. Тому з них і формували команди «смертників». Після завершення утилізаційних робіт усі робітники підлягали розстрілу, щоб не допустити витоку таємної інформації. Знаючи про своє майбутнє вони намагалися тікати і такі спроби виявилися не поодинокими.

Так, під час проведення «зондеракції–1005» у Бабиному Яру в ніч на 29 вересня 1943 р. (тобто в другу річницю масових розстрілів євреїв) під час сильного туману частина в'язнів, переважно єврейського походження, змогла втекти. За спогадами Д. Будника, більшість втікачів загинули і не дожили до визволення Києва радянськими військами. З 327 осіб, які до моменту втечі працювали в Яру, в живих лишилося лише 14 осіб, які до приходу червоноармійців переховувалися на горищах і в каналізації сусіднього цегельного заводу. Вижити утікачам допомогли пожежник заводу та його син, які приносили їжу з водою, при цьому знаючи про винагороду, встановлену за

видачу біглих. Я. Капер мав дещо інші дані і додав, що втеча 330 робітників планувалася завчасно, але про підготовку стало відомо сирецькому поліцаю-охоронцю з Білоцерківщини, який доніс німецькому керівництву. За це німці розстріляли 16 заручників. Після втечі з Бабиного Яру в живих лишилося 18 осіб [18, с. 42–44, 164, 171]. За спогадами Я. Стеюка, до моменту його втечі в Яру працювало 321 осіб. З них 30 осіб втекли, з яких вижило 15 [1, с. 251]. Тож, спогади учасників спалення трупів несуть в собі різну інформацію щодо загальної кількості робітників, задіяних в утилізаційних роботах та кількості виживших серед втікачів. Проте в інших подробицях вони майже однакові.

У Львові в'язні Янівського табору, задіяні в утилізації трупів на різних околицях міста, теж вчинили бунт і втекли в ніч з 19 на 20 листопада 1943 р. Проте більшість з них були схоплені і страчені. Втеча з каунаського IX Форту (Литва) відбулася в ніч на 25 грудня 1943 р., тобто на католицьке Різдво, коли охоронцям було не до в'язнів – вони гучно святкували і перебували напідпитку. Втеча виявилася вдалою. Частина робітників повернулися в Каунаський табір-гетто, решта дісталися партизанів. З Понар поблизу Вільнюса (Литва) втеча робітників відбулася в ніч на 15 квітня 1944 р. Проте більшість біглих були схоплені і страчені, вижило лише 15 осіб, які дісталися партизанів. Згодом ті, хто вижив, надали свідчення членам НДК, вичерпні дані щодо подробиць проведення утилізаційних робіт та їхньої особистої участі в них.

Знищення слідів нацистських злочинів в Білорусі (військова окупаційна зона, РКО, Західна Білорусь). У білорусько-українсько-прибалтійському трикутнику «зондеракція–1005» розпочалася восени 1943 р. У Східній та Західній Білорусі акція відбулася у різні часи і залежала від адміністративно-територіального підпорядкування окупованих земель. На території РКО діяла зондеркоманда «1005–Центр» (75 осіб), яка складалася зі співробітників мінської поліції безпеки і СД (виконували організаційні і контролюючі функції); рядових поліцаїв з числа співробітників 9-ї поліцейської танкової роти, охоронної поліції, гестапо, зокрема 40 солдатів з роти «фольксдойче» (етнічних німців з Румунії та Угорщини) (забезпечували охорону території і примусових робітників під час утилізаційних робіт). У військовій окупаційній зоні утилізацією трупів займалися діючі зондер- та айзацкоманди айзацгрупи «В», які мусили тісно співпрацювати з військовими комендатурами. Відтак представники Вермахту були напряму причетні до реалізації «операції–1005».

Перші саморобні печі були створені і випробувані біля с. Пашкове Могильовського району наприкінці вересня 1943 р. Тоді спалили 100 трупів за особистої присутності службовців СД з Бобруйська, Гомеля, Вітебська, Могильова і Мінська, щоб ті мали уявлення щодо проведення подібних робіт в своїх регіонах. Пашківські п'ять печей сягали 8-10 м заввишки з 20 рядами трупів. Знайдені під час обшуку або спалення тіл золоті вироби здавалися німцям, за що в'язні-військовополонені отримували їжу (хліб, цигарки, квас, суп). Їли брудними руками, які мити заборонялося [17, с. 141–142]. Можливо,

щоб економити привозну воду і пришвидшити природню смертність від хвороб.

Про спалення трупів у Пашковському лісі у жовтні 1943 р. розповів один з учасників події – в'язень Могильовської тюрми С. Пілунов, якого разом з іншими 280 співкамерниками залучили до утилізаційних робіт. У лісовий протитанковий рів до останнього звозили на розстріл в'язнів тюрми або скидали трупи померлих у газвагенах, які потрібно було спалювати. Восени 1943 р. «душогубки» робили до 8 рейсів за добу, знищуючи за раз 50–60 осіб. Робітникам видали реманент і поділили на групи, кожна з яких виконувала свою роботу. Одні розкопували рів, інші рили котловани для спалення трупів або заготовляли дрова, доставляли пальне. Роботи тривали від світанку до заходу сонця. До 19 жовтня 1943 р. на чотирьох багаттях, яке горіло 3–4 доби, було спалено понад 25 тис. з 35 тис. трупів. Потім створили п'яту піч. Робітників охороняли 68 німців, озброєних автоматами і кулеметами, 8 службових собак. 15 хворих робітників вивезли нібито у «шпиталь», натомість вбили, а трупи спалили в цих же печах. 20 жовтня 1943 р. частину пашківської команди (близько 35 осіб) вивезли для проведення подібних робіт неподалік Гомеля. Там в районі артмістечка за п'ять днів вони спалили понад 6 з 8 тис. трупів. Надалі групу перекинули в Озаричі, де протягом 5–6 діб вони спалили близько 4 тис. тіл, ймовірно, єврейських, оскільки роботи відбувалися неподалік єврейського цвинтаря. На початку листопада 1943 р. вся пашківська команда працювала в районі с. Поликовичі Могильовського району. Там з протитанкового рову вони дістали і спалили 8 з 11 тис. трупів, переважно, військовополонених. Наступного дня робітників поділили на дві групи і вбили вихлопними газами у «душогубці», а трупи спалили. Вжив лише один робітник [1, с. 247–249].

Наприкінці жовтня – у листопаді 1943 р. спалення трупів відбувалося не лише в районі Гомеля, але й Вітебська, Бобруйська, Борисова. Так, у Бобруйську роботами керував комендант місцевого гарнізону, який наказав спочатку спалювати трупи політв'язнів, потім євреїв, військовополонених, цивільного місцевого населення. Після чого робітничу команду належало знищити. Відповідальність за проведення робіт покладалася на Бобруйське СД. На практиці утилізації підлягали, переважно, старі трупи з єврейських поховань 1941 р. (біля р. Ілово, в долині Толобаськ та в інших місцях). В акції брали участь представники польової комендатури. Проте кількість спалених трупів донині не встановлена [17, с. 143, 145].

У Борисові під час окупації у таборі на заводі «Комінтерн» було вбито 2–3 тис. в'язнів (чоловіків, жінок, дітей, старих). Як місце страти і захоронення тіл табір використовувалося до кінця окупації. Жертв звозили у газвагенах, по 25–30 осіб з числа заарештованих партизанів, активістів. Спаленням тіл на великих багаттях займалися службовці з ЗК 76 [17, с. 144–145].

Про одну з чисельних операцій з «метеозведення» восени 1943 р. свідчив роттенфюрер СС Ервін Ханзен (ЗК 7а). Усі роботи розпочалися за місяць до відступу німецьких військ. Членів групи, задіяних в спецоперації, до останнього не інформували про їхню місію. Солдати про все дізналися лише на місці спалення трупів. Частина службовців зондеркоманди стояла в оточенні місцевості задля запобігання витоку інформації і стежила за тим, щоб ніхто зі сторонніх осіб не потрапив у спецзону. В роботі з доставки та спалення трупів були задіяні 20 військовополонених, за яких відповідали службовці з місцевого відділення СД. Полонені отримали реманент: лопати та гачки для розкопування могил і витягування трупів. Через сильний трупний сморід не всі з них витримували. Тих, хто втрачав свідомість відстороняли від утилізаційних робіт. Для покращення працездатності полоненим німці видавали цигарки та горілку. Трупи змішували з дровами і поливали смолою. Попіл від спалених трупів вивозився. Задля збереження таємничості процесу, одну й ту ж саму групу полонених та охоронців для подібної роботи використовували й в інших місцевостях [1, с. 242–244; 19, с. 203–205].

Найбільшим місцем проведення «зондерації–1005» в Білорусі стало урочище «Тростенець» (неподалік Мінська), де загинули радянські військовополонені, білоруські та західноєвропейські євреї, підпільники, партизани, місцеві мешканці-заручники. Місцевість об'єднує кілька місць масового знищення і захоронення тіл, спалення трупів: урочище «Благовщина», табір поруч з с. Малий Тростенець, урочище «Шашківка». В 1963 р. в «Тростенці» був встановлений пам'ятний обеліск, а 2015 р. відкрито Меморіальний комплекс.

В урочищі «Тростенець» керівництвом і контролем за спаленням трупів займалася зондеркоманда «1005-Центр». Роботи тривали з кінця жовтня і до середини грудня 1943 р. Трупи спалювалися на великих багаттях. Після чого кістки перемелювалися, а попіл просіювався на вміст золотих виробів. Цим займалися команди «смертників». Перша складалася зі 100 в'язнів, відібраних у мінському таборі на вул. Широкий. В другу входили радянські євреї і неєврейські в'язні мінської тюрми СД. Після завершення робіт обидві команди були ліквідовані на місці [17, с. 146]. Натомість Л. Смиловицький зазначає, що спочатку «брудну» роботу виконували в'язні робочих таборів СС і мінської тюрми СД, переважно єврейського походження, яких стратили. Після чого замінили на 50-100 військовополонених [16, с. 111–112].

В урочищі «Благовщина» роботи розпочалися 27 жовтня і тривали 6 тижнів, до Різдва (25 грудня 1943 р.). Робітників змушували розкопувати ями-могили і залізними крюками витаскувати тіла, що перебували у стані розкладу, складати один на одне і спалювати. Після закінчення робіт усіх вбили як зайвих свідків, зокрема, у листопаді 1943 р. спалили живцем трьох в'язнів-євреїв.

Після війни гауптшарфюрер СС з поліції безпеки та СД Мінська Адольф Рюбе, який був безпосередньо причетним до масових розстрілів і ліквідації

слідів нацистських злочинів, здійснював контроль і керівництво робочою командою в урочищі «Благовщина», свідчив: «Ексгумацію проводили виключно радянські в'язні, доставлені з мінського робочого табору СС. ...Моє завдання полягало в тому, щоб з частиною росіян розкопувати могили, витаскувати трупи, складати їх на дрова і спалювати... Радянських в'язнів, які проводили ексгумацію, вбивали партіями, щоб не залишати в живих свідків акції» [20]. Загалом в «Благовщині» було знайдено 34 ями-могили, замасковані хвойними гілками. Деякі могили були завдовжки 50 м. В них лежали спалені трупи і метровий шар попелу. Поблизу ям – людські кістки, волосся, зубні протези і речі особистої гігієни. В урочищі утилізували до 150 тис. трупів [17, с. 145–146; 21, с. 88].

Розстріли та спалення трупів відбувалися й на території трудового табору біля с. Малий Тростенець, в якому загинули представники руху Опору, заручники з числа місцевих жителів, євреї. За німецькими даними, в 1942 р. у підсобному господарстві СД біля Малого Тростенця працювало 600 євреїв [22, с. 31]. Спочатку заарештованих доправляли в мінську тюрму, звідти у мінський табір на «Широкий», а потім у Малий Тростенець. Наприкінці червня 1944 р., незадовго до звільнення Мінська, в'язнів таборів, а також трупи розстріляних в с. Малий Тростенець звели до колгоспного сараю, де людей розстріляли, а трупи спалили. Після деокупації регіону, члени НДК оглянули цей сарай і знайшли попіл, кістки, 127 не повністю спалених чоловічих, жіночих і дитячих трупів, а також особисті речі померлих. Експертиза встановила, що людям стріляли в голову. Для посилення температури горіння німці використовували запалювальні бомби. Поранених спалювали разом з мертвими. Загалом у сараї німці стратили 6,5 тис. осіб [16, с. 113; 17, с. 147; 21, с. 86–87].

В урочищі «Шашківка» (на відстані 1,5 км південніше табору) протягом окупації розстрілювали відфільтрованих в'язнів, зокрема запідозрених у зв'язках з партизанами. Багатьох привозили в німецьких газвагенах або вантажівках. Наприкінці окупації в «Шашківку» щоденно прибувало 3–5 вантажівок, набитих людьми. Восени 1943 р. в урочищі для спалення викопаних трупів була спеціально побудована кремаційна піч (своєрідний міні-крематорій), оточена триметровим парканомі колючим дротом. Тіла розстріляних чи задушених в газвагенах складали один на одне на металеву решітку, обкладали дровами і підпалювали. Дрова підвозили місцеві селяни. Урочище охоронялося. Вартові чергували добу, потім мали дві доби відпочинку. Піч працювала щоденно і в ній спалювалися й свіжі трупи тих, кого знищували в газвагенах. Іноді розстрілювали або підривали людей гранатами поблизу печі, а трупи скидали у вогнище. Попіл розвіювали на території Малого Тростенця. За оцінками НДК, з жовтня 1943 р. до літа 1944 р. число жертв становило 50 тис. осіб [16, с. 115; 17, с. 147].

Після деокупації району члени НДК знайшли цю кремаційну піч, яка складалася з рельсів, на які клали листи заліза з отворами і масу людських тіл. До печі був влаштований спеціальний спуск (для вантажівок). Біля печі були знайдені бочка і черпак з залишками смоли, розкидані речі померлих. Судячи зі стріляних гільз і залишків підірваних гранат, німці розстрілювали або підривали людей на вході у міні-крематорій. Трупів обкладали дровами і поливали смолою.

Також в районі Мінська були знайдені залишки трупів військовополонених у селах Глинище, Тучинка, на хуторі Петрашкевичі, в урочищах Уручче і Дрозди, на єврейському цвинтарі, в парку культури. Так, у 450 м. від колишнього хут. Петрашкевичі були знайдені 8 ям-могил із залишками попелу і кісток, волоссям, металевими речами, обпаленим жіночим і дитячим взуттям. Там німці знищили до 25 тис. осіб з Мінська. Неподалік табору на території с. Дрозди теж була знайдена траншея-канава з залишками трупів (кісток і черепів) та спаленого одягу. Членами НДК встановлено, що в ній поховано близько 10 тис. осіб [21, с. 89]. Неподалік Мінська на залізничному шляху Мінськ-Молодечно було знайдено 197 могил з 80 тис. осіб (як цивільних, так і військовополонених). Проте не всі трупи встигли спалити [17, с. 148].

У Західній Білорусі зондеракція розпочалася пізніше і тривала навесні-влітку 1944 р. (район Бреста, Гродно, Колбасино тощо). Утилізацією трупів займалася група євреїв, яких після робіт стратили. Наприклад, у Гродно спалення трупів тривало до 26 червня 1944 р. [16, с. 118–120]. В районі Смолевичів, Пінська, Кобрини, Слоніма та інших містах акція тривала, переважно, у першій половині 1944 р., приблизно з грудня 1943 р. до початку липня 1944 р. У Смолевичах спалення трупів відбувалося у січні 1944 р., у Пінську і на ст. Бронна Гора – у травні – червні, у Слонімі – з кінця червня до початку липня 1944 р. [1, с. 245]. Так, у травні 1944 р. розпочалися утилізаційні роботи під Пінськом, де розрили 9 масових могил, в яких було захоронено 30 тис. трупів з числа військовополонених, євреїв, білоруського населення (акції 1941–1942 рр.) [17, с. 147].

Водночас розпочалися роботи в районі залізничної ст. Бронна Гора. В німецькій команді перебувало 30 осіб (20 поліцейських, 6 есесівців, 3 представника СД, перекладач), а також 100 в'язнів. В цьому районі у 1941–1943 рр. були розстріляні бл. 50 тис. бранців гетто Бреста, Пінська, Дрогичина, Іванова, Кобрини, Берези-Картузкої, а також в'язні тюрем інших національностей. Також на станцію з Мінська німці доставили для спалення 8 тис. свіжих трупів. Ексгумація і спалення тіл відбувалася цілодобово протягом 15 днів. Після робіт «команду смертників» ліквідували. А місце засадили молодими деревами [17, с. 148–149].

Наприкінці травня – у червні 1944 р. відбулася утилізація трупів в Березі-Картузкій. В районі Слоніма роботи проводилися наприкінці червня 1944 р. Там працювало 50 в'язнів з місцевої тюрми. Жили у землянці. Після робіт

команду зачинили у землянці, закидали гранатами, а потім підпалили. Також у 1944 р. «операція-1005» проводилася в районі Молодечно, Запілля, Янове, Лунинця, Кобрина, Бреста, Вілейки. Загальна кількість спалених трупів у Білорусі оцінюється у понад 300 тисяч [17, с. 149–150].

У Литві приховування слідів злочину розпочалося одночасно з Білоруссю або трохи пізніше. Так, утилізаційні роботи в Каунаських фортах тривали з осені 1943 р. В ІХ Форті, де в основному були розстріляні євреї з Каунаського гетто і депортовані євреї з Рейху, роботу проводили відібрані 34 в'язні з Каунаського табору-гетто, 26 радянських військовополонених, 4 неєвреїв. Мусили спалити понад 50 тис. тіл. Працювали під пильною охороною, а після робіт їх заковували в кайданки, щоб не втекли. Тим не менш втекти їм вдалося. Нині форт є музеєм [23].

У Понарах (Панеряй, неподалік Вільнюса), де протягом окупації загинуло від 50–70 до 100 тис. осіб, переважно євреїв Вільнюського гетто і регіону, спалення трупів тривало з осені 1943 р. до червня 1944 р. Працювало понад 80 єврейських в'язнів, ймовірно, з Вільнюського табору-гетто. Тіла спалювали штабелями на великих багаттях, які горіли по три доби. Після чого залишки кісток перемелювалися і дробилися до стану піска. У квітні 1944 р. з робіт втекли десятки робітників, частині з яких вдалося вижити. У 1960 р. на місці масових вбивств був відкритий пам'ятник жертвам фашистського терору, в 1991 р. – пам'ятник вбитим євреям (на їдиші, івриті, литовській мові), в 2018 р. відкрито Панеряйський меморіальний комплекс [24; 25].

У районі Риги (Латвія) і Талліна (Естонія) через брак пального «зондеракція-1005» тривала протягом квітня-вересня 1944 р., тобто розпочалася набагато пізніше ніж у Литві. У Латвії в команду «смертників» набиралися теж євреї та радянські військовополонені. За завчасно підготовленою методикою, масові могили розкопувалися, залишки тіл спалювалися, а учасники операції знищувалися [26, с. 18].

Так утилізацією трупів Саласпілського концтабору займалися в'язні табору під керівництвом зондеркоманди «1005б», що прибула з України. Табір почав створюватися у жовтні 1941 р. для ув'язнення іноземних євреїв, але з 1942 р. став місцем запроторення місцевих євреїв, а також депортованих з Білорусі. Крім євреїв у концтаборі тримали латишів і білорусів – порушників порядків. У 1967 р. на місці концтабору відкрили Саласпілський меморіальний ансамбль. 50-60 табірників мусили спалити від 12 до 20 тис. трупів. Чоловічі, жіночі і дитячі тіла знаходилися в 6-8 масових могилах у 8 км від Риги і в 100 м від дороги Рига-Двинськ. Роботи в цьому місці розпочалися наприкінці квітня і тривали до початку червня 1944 р. Потім робітників вбили пострілом у потилицю, до того змусивши лягти обличчям до землі [1, с. 258–259].

Далі команду «1005б» відправили у Бікернієський ліс на околицю Риги, де під час нацистської окупації були розстріляні місцеві та іноземні євреї, радянські активісти, представники руху Опору, полонені червоноармійці.

Частина розстріляних були привезені в ліс з ризьких тюрем протягом липня 1941 р. Загалом, за різними оцінками, в лісі загинуло від 35 до 46 тис. осіб, з них євреїв – близько 20 тисяч. Трупи були захоронені в «братських могилах». У 2001 р. на місці масових страт було відкрито Меморіал, що дуже нагадує трєблінський в Польщі.

У Бікернієках масові могили знаходилися в двох місцях. 50–60 робітників мешкали в бараках в 250 м від розкопаних 6–7 могил (10–12 тис. трупів). В іншому місці розкопали 78 могил (10–20 тис. тіл). У лісі роботи на різних ділянках тривали з середини червня до кінця липня і з початку серпня до середини вересня 1944 р. Після чого робітників розстріляли поліцаї-охоронці, а трупи спалили. Завершення «зондеракції» для команди «1005б» ознаменувало вибуття з Риги пароплавом у Данциг, а далі в Марбург. В останньому місті загін об'єднали з іншими поліцейськими і відправили нести суто поліцейську функцію у Прагергоф, де до кінця війни мусили вести боротьбу з партизанами і кримінальними злочинцями [1, с. 259–260].

П. Блобель, який у Ризі перебував з жовтня 1943 р., був особисто присутнім на утилізації трупів поблизу Талліна, де невеличкі масові могили знаходилися у болотистій місцині, у 20–30 км на схід від міста і нараховували 20–30 тіл. Проте відкрили лише 4–5 могил, трупи яких спалили [1, с. 240]. Тож, на території Білорусі та країн Балтії «зондеракція–1005» тривала з осені 1943 р. до осені 1944 р. і залежала не лише від темпу наступу радянських військ, але й наявності пального.

Дистрикт «Галичина». Проведення «зондеракції–1005» розпочалося у червні 1943 р. з розпорядження шефа СС і поліції дистрикту Ф. Катцмана. Були проведені спецзаходи з викопування і спалення трупів розстріляних і закатованих цивільних осіб, радянських військовополонених, підданих іноземних країн. Під час нацистської окупації Львівщини основними місцями масових страт цивільних осіб, переважно євреїв, окрім території Львівського гетто, стали Кривчицький ліс, Лисиницький ліс (поблизу с. Лисиничі біля Львова у напрямку Винників і Тернополя, нині львівський міський парк), околиці і територія Янівського табору у Львові. Загалом на території Львівщини члени НДК виявили 60 місць масового знищення людей. Викопані з масових могил трупи спочатку обшукувалися на предмет наявності дорогоцінностей, потім складалися штабелями разом з дровами, обливалися смолою і бензином, і спалювалися на відкритих багаттях (у кожному від 1,2 до 1,6 тис. тіл).

Кістки та попіл просіювали через спеціальне решето з метою збору золотих предметів: зубних коронок, каблучок, годинників. Часто віднайдені золоті і срібні вироби (ланцюжки, персні, медальйони) забирали собі німецькі охоронці. Потім всю суміш розвіювали полями як добриво чи змішували із землею. Крупні кістки перемелювалися у спеціально сконструйованій кісткодробилці. Подібну установку вже використовували в «таборі смерті» Белжець (на півдні

Генеральної губернії), тому для Львова вона не була особливим винаходом. Під час евакуації німці не встигли знищити пристрій і залишили його на території Янівського табору.

Зазвичай, всі «брудні» роботи виконували євреї, переважно набрані з Янівського табору, і військовополонені, ймовірно, з львівської «Цитаделі». Для правильного приховування слідів злочинів у Янівському таборі навіть створили 10-ти денні спецкурси, на які з'їжджалися коменданти таборів з Любліна, Варшави, Кракова, інших польських міст. Курси викладав керівник львівської «зондеркоманди–1005» унтерштурмфюрер СС Вальтер Шаллок (Шеллок), навчаючи персонал методиці утилізації тіл, приховування і маскуванню місць злочину через висадження кустарників і дерев.

Львів. Львівська «зондеркоманда–1005» нараховувала до 126–129 в'язнів, за якими наглядали 8–10 есесівців і 70 шуцполіцаїв [17, с. 139]. Роботу розпочали з району «Піски» поблизу Янівського табору, де знаходилися багаточисленні масові поховання 1941–1943 рр. У піщаному кар'єрі відбувалася ексгумація й одночасне спалення тіл вбитих. На початку жовтня 1943 р. були спалені й 36 трупів розстріляних львівських професорів [21, с. 68].

Використання місцевості «Піски» не припинялося до останнього – туди на розстріл постійно звозили в'язнів Янівського табору, тюрми на Лонцького, львівських околиць. У перші дні єврейські в'язні-робітники розміщувалися в одному з бараків Янівського табору, а потім у спецприміщенні на «Пісках». Кількість задіяних людей коливалася від 70–80 до 120 осіб, поділених на бригади, яким заборонялося спілкуватися між собою. Територію і робітників охороняла тернопільська поліція охорони з 1-го батальйону 23-го поліцейського полку. Хворих розстрілювали, а тіла спалювали. Спалені тіла були не лише львівського походження, але й зведені у червні – липні 1943 р. з інших галицьких містечок. Після завершення робіт на «Пісках» частину зондеркоманди перевели в Личаківську рощу на східній околиці Львова [1, с. 245–246].

В'язні Янівського табору Л. Велічкер і Г. Хамайдес у своїх показах повідомили, що за 5 місяців роботи у «бригаді смерті» з попелу спалених ними трупів було висіяно і відправлено до Німеччини 110 кг золота. Л. Велічкер у бригаді працював з 6 червня до 20 листопада 1943 р. У цей час його команда спалила понад 310 тис. трупів, з яких близько 170 тис. на піщанику Янівського табору («Піски») (за іншими даними, 40–50 тис. трупів [17, с. 139; 27, с. 126–127]). До того ж команда утилізувала понад 140 тис. в Лисиницькому лісі [7, с. 158] (за іншими даними, – 90 тисяч). У ці цифри входять як старі трупи, викопані з могил, так і свіжі, що спалювалися відразу після розстрілу.

Протягом 18–20 листопада 1943 р. у Янівському таборі тривав збройний опір в'язнів. Було вбито 40 німців і щонайменше 200 євреїв. З табору утекло від 50 до 600 осіб. Трупи цілодобово вивозили у Лисиницький ліс або на єврейський цвинтар. Частину бунтівників вивезли на розстріл у Кривчицький і

Лисиницький ліси. З Кривчицького лісу під час страти втекло 150 осіб, оскільки стрільки були на підпитку [4, с. 146, 148, 150, 152].

У листопаді 1943 р. «бригада смертників», розкидана по різних місцях утилізаційних робіт, під впливом бунту в Янівському таборі, здійснила одночасну спробу втечі, за що багатьох було вбито. Так, з личаківської команди не всім вдалося втекти. Частина в'язнів була розстріляна охоронцями на місці, інших половили протягом наступних кількох днів. Вижити вдалося лише 10–15 втікачам. Після втечі була створена нова команда для спалення трупів на «Пісках», але вже янівських бунтівників. Для запобігання втечі ноги їм закували у кайданки. Після чого команду перевели у Станіславів (Івано-Франківськ) [1, с. 246].

Восени 1943 р. у Лисиницькому лісі вже працювала команда з 40 в'язнів Янівського табору, яких спочатку щодня доправляли в с. Лисиничі, а згодом лишили на місці і розмістили у бараці. Знесилених працею, голодом, знущаннями в'язнів знищували. А на їхнє місце з табору набирали нові партії. Люди займалася викопуванням і спаленням трупів, хоча перед цим (навесні 1943 р.) у Лисиничах сильним паводком рови розмило і на поверхні опинилися численні трупи, які довелося перепоховати [4, с. 144–146].

У Лисиничах, за спогадами місцевих жителів, за шість місяців спалили 90 тис. тіл, переважно, євреїв, а також радянських та італійських військовополонених, які були поховані в 59 ямах-могилах. Основні роботи розпочалися навесні 1944 р. Спецзона була оточена вежами і колючим дротом. У розпалене велике багаття тіла скидали євреї–військовополонені. Вони ж обшукували їх на вміст золотих виробів, а тіла рахували. Роботи велися цілодобово. Наприкінці завершення робіт в'язні вночі вчинили бунт, щоб втекти до польських партизанів, але більшість були розстріляні німецькою охороною. Наступного дня їхні тіла зібрали і спалили місцеві жителі, які мали кінні підводи [13, с. 154–170].

Натомість в інших джерелах йдеться про іншу хронологію подій. За польськими джерелами, втеча лисиницьких робітників відбулася з 19 на 20 листопада 1943 р. Бунт розпочався увечері, коли німці вже спали. Євреї накинулися на німецьких вартових, але захопити їх зненацька не вдалося. З кар'єру втекли всі робітники разом з німецькою охороною. На їхній пошук була мобілізована вся львівська кримінальна поліція, яка опівдні виїхала машинами у Лисиничі для розслідування інциденту та полювання за втікачами. Згідно з офіційним німецьким звітом, з лисиницького табору втекло 160 євреїв. Кілька осіб переховувалися у Львові. На меблевому складі було вбито 25 євреїв–утікачів, екзекуцію виконано українською поліцією [4, с. 146–147, 150].

Після бунту німці створили «нову» бригаду, яка продовжила спалення трупів у Лисиницькому лісі до весни 1944 р. У цей ліс щоденно вантажівками звозили великі партії військовополонених з табору «Цитадель», в'язнів Янівського табору, Львівської тюрми, затриманих підчас вуличних облав. Член

«бригади смертників» Д. Манусевич розповів, що після завершення робіт неподалік Янівського табору, їх вночі вантажівками відвезли в Лисиницький ліс, де вони розрили 45 ям-могил з трупами розстріляних радянських, французьких, бельгійських, італійських, угорських військовополонених (з числа колишніх союзників Німеччини), а також мирних громадян. Члени НДК, обстеживши місце розстрілів, знайшли на поверхні землі і в різних ямах попіл і людські кістки, вставні зуби, предмети особистої гігієни, волосся [21, с. 72, 79–81].

Тож, в районі Львова основні утилізаційні роботи тривали з літа 1943 р. до весни 1944 р. Однак в різних джерелах кількість розкопаних могил і спалених трупів значно різняться. Також різняться дані щодо втечі янівських робітників, які одночасно працювали в різних місцевостях неподалік Львова. З «Пісків» робітники втекли наприкінці листопада 1943 р., під час бунту в Янівському таборі. У Лисиничах, ймовірно, також, хоча в спогадах місцевих мешканців мова йде про весну 1944 р. і про бунт військовополонених.

Станіславів (Івано-Франківськ). У цьому західноукраїнському місті утилізація трупів вбитих, переважно євреїв місцевого гетто, тривала у січні–березні 1944 р. Виконавцями стала львівська команда в'язнів, яка працювала на «Пісках», спеціально привезена для цієї роботи, оскільки вже мала певний досвід з зачистки слідів нацистських злочинів. Щоб запобігти втечі ноги 100–105 в'язнів закували ланцюгами. Роботи відбувалися на міському цвинтарі, який завчасно огородили триметровим парканом. Спочатку з трупів знімали цінності, а потім спалювали в печах. Кістки перемелювали, а попіл просіювали. Всього з 4-х поховань вилучили і утилізували 8 тис. тіл. 25 березня 1944 р. львівську команду розстріляли на тому ж цвинтарі, а її трупи спалили. Втекти вдалося лише одному в'язню [1, с. 246; 5].

Тож, у дистрикті «Галичина» всю брудну роботу з утилізації трупів виконували, переважно, в'язні Янівського табору. Роботи тривали з літа 1943 р. до весни 1944 р. Попри бунти і невдоволення робітників, роботи все одно продовжувалися. Німці попросту замінювали втікачів і розстріляних бунтівників новими партіями в'язнів і формували нові команди.

РКУ. Проведення «зондеракції–1005» на території РКУ розпочалося з кінця літа 1943 р. і тривало до весни 1944 р. Організацію і контроль за утилізацією трупів здійснювали дві зондеркоманди «1005а» і «1005б».

Бабин Яр (Київ). 18 серпня 1943 р. розпочалася утилізація трупів, захоронених в ровах Бабиного Яру. Там працювали дві німецькі зондеркоманди «1005а» і «1005б»: перша була сформована на початку серпня у Києві, друга – наприкінці серпня у Дніпропетровську. Кожна команда нараховувала кілька чиновників з поліції безпеки і СД (до 10 осіб), які керували процесом спалення трупів. В обидві команди входили від 30–40 до 60 осіб з числа німецької поліції охорони, які охороняли спецзону і робітників, набраних з числа в'язнів Сирецького табору (комуністів, підпільників, євреїв, військовополонених), що

знаходився поруч з Бабином Яром. Спалення трупів розпочала команда «1005а», якій на допомогу відправили команду «1005б» [3, с. 47].

Рух дніпропетровської команди розпочався 5 вересня 1943 р., коли мобілізували 40 осіб охоронної поліції г/о «Дніпропетровськ» і разом з 6–8 офіцерами з СД відправили в Київ. Київський загін мав подібний склад і вже місяць ніс охорону в'язнів на місці розкопок. Дніпропетровський загін розмістили в казармах київської охоронної поліції. Ніхто не розповідав про причини їхнього перекидання в Київ, лише після прибуття на місце утилізаційних робіт (10 вересня), солдати дізналися про свої функції. До останнього все трималося в таємниці. Групу «1005б» привезли вантажівками на цвинтар на околиці Києва для посиленої охорони в'язнів, за яких кожен ніс особисту відповідальність. Тож, обидві групи поліцейських несли охоронні функції, а співробітники СД слідкували за роботою в'язнів. Охорона периметру Бабиного Яру мала подвійне коло. Зовнішня охорона відганяла зайвих глядачів і близько до спецзони нікого не підпускала, внутрішня – слідкувала за тим, щоб в'язні не втекли. Роботи в Києві тривали до 1 жовтня 1943 р. На них з інспекцією двічі (у серпні і вересні) особисто побував П. Блобель [1, с. 252-255].

Після війни головний керівник «зондеракцією» свідчив: «...У серпні я особисто спостерігав спалення трупів у загальній (масовій) могилі під Києвом. Довжина цієї могили була приблизно 55 м., ширина – 3 м., глибина 2,5 м. Після того, як був знятий верхній шар землі, трупи облили паливом і підпалили. Це тривало приблизно два дні, допоки могила не прогорала до землі...Після цього вона була засипана, а сліди знищені. Через наближення фронту було неможливо знищити загальні могили далі на південь і схід, які лишилися після ексекуцій, проведених оперативними групами» [1, с. 240; 12, с. 103; 18, с. 8]. Тобто покази П. Блобеля свідчать про те, що з могили трупи не виймалися, а спалювалися на місці, на відміну від решти.

Подробиці щодо відбору в'язнів з Сирецького табору і самих утилізаційних робіт в Бабиному Яру розповіли Д. Будник, Я. Капер, Я. Стеюк, В. Давидов, С. Берлянт, які брали безпосередню участь в них. За їхніми спогадами, спочатку з табору відібрали 100 осіб, ноги яких закували в кайданки, щоб не втекли. У кайданках в'язні перебували цілодобово: і спали, і працювали. До кінця вересня 1943 р., через велику кількість робіт та з метою їх прискорення, значне фізичне навантаження, кількість робітників німці збільшили втричі: від 321 до 330 осіб.

Проведення утилізаційних робіт трималося в таємниці. Тому навколо Яру німці встановили маскувальні щити, а територію оголосили забороненою зоною. У похапцем висадили зведені дерева, щоб максимально замаскувати територію від радянської авіації. Охороняли в'язнів не українські поліцаї, як у Сирецькому таборі, а суто німецькі, які мали при собі зброю (нагайки і пістолети). Охорона змінювалася кожні дві години. Основна охорона на схилах Яру мала на озброєнні кулемети. Все що відбувалося у Бабиному Яру

становило таємницю навіть для самих німців, не причетних до «зондерації». Щоб максимально тримати все у таємниці, німецькі охоронці власноруч підвозили робітникам їжу, дрова, пальне.

Усі робітники мешкали у викопаних землянках прямо на місці розкопок і спалення трупів, і до кінця утилізаційних робіт назад до Сирецького табору не поверталися. З метою запобігання втеч перед землянками була встановлена спостережна вежа з кулеметом. В самі землянки німці не входили. Німецькі охоронці мешкали в 2-х км від землянок, в двох дерев'яних бараках. Робітників годували трохи краще ніж в'язнів Сирецького табору, проте не достатньо добре. За виснажливу роботу двічі на день видавали шматок хліба і черпак супу, а також горілку. Робітники мусили їсти брудними руками, які не дозволялося мити, так само, як у Білорусі.

Хворих і не придатних до важких фізичних робіт розстрілювали. Зокрема, відомо про страту 24 осіб. На їх місце привозили нові групи в'язнів (по 20–40 осіб), тому ротація робітників була суттєвою і відбувалася протягом всього часу.

З метою збереження максимальної таємничості про мету робіт в'язням не повідомлялося і вони про все дізнавалися на місці, як й німецькі охоронці. Технічними роботами керував штурмшарфюрер СС Генріх Топайде, який знав усі місця захоронення тіл. Серед в'язнів Топайде мав репутацію психічно невірної людини (психа), жорстокого ката і нелюда, адже за будь-яку провину людину відразу вбивав, стріляючи у потилицю без попередження або змушуючи жертву вставати перед ним на коліна, а потім в неї стріляв.

Щоб пришвидшити роботи, оскільки наближався фронт, німці в Яр пригнали бульдозер, екскаватор, нафтовозку. Усі робітники були поділені на бригади (до 30 осіб), на чолі з бригадиром-в'язнем. Кожна виконували свою ділянку роботи. Одні розкопували могили вручну лопатами чи бульдозером, інші обслуговували екскаватор, треті діставали трупи (гачками або екскаватором), четверті обшукували їх на предмет наявності дорогоцінностей (перснів, каблучок, ланцюжків тощо), грошей (зокрема валюти), царських золотих монет, золотих годинників і портсигарів. Знайдені золоті вироби німецька охорона забирала собі. Натомість в'язням діставалася знайдена їжа, парфумерія (наприклад, чоловічий одеколон), пляшки вина. Все знайдене вони вживали на місці, на очах в німецьких охоронців. Бригади працювали з 7 год. ранку до 18 год. вечора. На обідню перерву відводилася 1–2 години [1, с. 255; 18, с. 167].

Ще одна група в'язнів виривала з ротів золоті зубні коронки, інша складала тіла на багаття. Ці робітники працювали по 12–15 годин на добу, оскільки німці дуже поспішали і всіх підганяли. Під час утилізаційних робіт розмовляти між собою в'язням заборонялося, так само, як і на решті окупованих земель.

Трупи спалювалися на великих саморобних багаттях (печах), висотою від 2,5 до 3–4-х метрів. Одночасно на кожному з них, за різними оцінками, горіло від 2–3 до 5 тис. тіл, переважно з числа тих, кого розстріляли восени 1941 р.

Загалом в яру працювало 60 багать/печей. Так як розстріли в Бабиному Яру не припинялися до останнього, то робітники мусили спалювати й свіжі трупи, зокрема ті, які привозили в газвагенах, переважно вбитих в'язнів київської тюрми СД (з числа повій, партизанів, підпільників).

Більшість спалених тіл належала цивільним особам (чоловікам, жінкам, дітям). Щодо стану трупів Я. Капер свідчив, що перші тіла були голі, другим шаром лежали напівроздягнені, а зверху – в одязі [18, с. 167]. Це нашарування свідчить про те, що трупи мали різний час вбивств, і не лише 1941 рік, різне походження вбитих. Адже відомо, що, наприклад, євреїв німці розстрілювали голими або в одній спідній білизні. За різними оцінками, таких тіл було спалено від 45 до 70 тисяч, зокрема близько 20 тис. трупів радянських військовополонених з числа командного складу, а також 500–800 тіл вбитих на території психіатричної лікарні ім. Павлова. Там трупи викопували в ручну, а потім вантажівками звозили до печей.

Саморобні багаття/печі будували з підручних матеріалів, переважно з плит, пам'ятників і залізних огорож, звезених з сусіднього єврейського цвинтаря. На пам'ятники встановлювали рельси, зверху огорожу. Потім в два ряди клали дрова, зверху трупи, потім знову дрова, трупи, дрова. Все це поливали паливом (керосином, автолом чи нафтою), але підпалювали особисто німці.

Про все, що відбувалося в Яру здогадувалися мешканці Куренівки (нині район Києва), оскільки бачили чорний дим від вогнищ і відчували постійний сморід від горілого м'яса. Двічі на тиждень (по понеділках і п'ятницях) в Яр приїздили газвагени, які привозили нові жертви – людей різного віку і національностей, переважно, в'язнів тюрми СД. В кожній «душоубці» перебувало 40–45 трупів. Робітники самі вивантажували тіла і підкидали у вогонь. Іноді автівки напямую заїжджали в Бабин Яр і там на місці живих людей труїли вихлопними газами. Робітники чули їхній галас, який поступово згасав. Якщо не вистачало робочих рук німці людей не знищували, а змушували працювати в Яру, допомагаючи в'язням Сирецького табору.

Серед групи, яка спалювала трупи вижило не багато: одних німці розстріляли, інші вчинили самогубство. Замість них щодня підкидали новий контингент робітників, які розповідали про наближення фронту, оскільки в Яру у вересні 1943 р. вже було чути радянську канонаду. Німецька охорона печей часто змінювалася і вони багато пили горілки. Явно, не витримували нерви все це бачити на власні очі. Не до кінця спалені кістки дробилися, просіювалися через спеціальні сита (для затримки неспаленого золота), змішувалися з землею і розвіювалися по Яру іншою бригадою.

Робітників періодично обшукували на наявність заборонених предметів і якщо щось знаходили, то розстрілювали на місці. Так, в одного в'язня німці знайшли ножиці, подумали, що хотів перерізати ними кайдани. За це його побили до напівсмерті і втрати свідомості, а потім напівживого кинули в багаття. Попіл змішали з піском і висипали на дорогу.

Час від часу в Бабин Яр приїздило «високе начальство» і вимагало від Топайде пришвидшити роботи. А той, у свою чергу, обіцяв за гарну роботу забрати в'язнів з собою під час відступу на Житомир, Бердичів і Львів, а на тих, хто буде погано працювати чекала піч. Однак люди не витримували фізичного і психічного навантаження. Щодня німці розстрілювали 5–6 осіб, ймовірно, за повільну роботу. Робітники намагалися тікати, але за втечу розстрілювали їхніх побратимів-заручників. Одного разу за втечу однієї особи розстріляли 15 заручників, а німецький охоронець був покараний. Проте втекти частині робітників все таки вдалося. Подія сталася наприкінці вересня 1943 р. Серед втікачів на прихід червоноармійців дочекалися, за різними оцінками, від 14 до 18 осіб. 14 німецьких охоронців отримали покарання у вигляді 10 діб арешту в київській тюрмі СД. Після втечі німці жорстоко помстилися і розстріляли решту робітників, а роботи в Бабиному Яру припинили [1, с. 249–252, 256; 3, с. 47–50; 18, с. 36–38, 43–44, 161–162, 165–166, 168].

Шлях зондеркоманд після завершення робіт у Києві. Після Києва німецьких фахівців з команд «1005а» і «1005б» відправили в інші місцевості, де вони мусили проводити подібну роботу. Так, команду «1005а» відправили в Білу Церкву. У грудні 1943 р. команда вже працювала в Умані, де 50 в'язнів спалили 5 тис. трупів. Далі команду перекинули у Львів, де наприкінці січня 1944 р. вона пішла у відпустку. В середині березня команда «1005а» знову зібралася у Львові, звідти виїхала у Кам'янець-Подільський, але тамтешні розкопки провести не встигли через стрімке оточення міста радянськими військами. Відтак була змушена повернутися до Львова. У травні 1944 р. команду перекинули у польське м. Замосця, де за містом знаходилася велика братська могила. Інше місце робіт розташовувалося у лісосмузі. В обох місцях Замосця роботи тривали 6 тижнів. На них працювало 50 єврейських в'язнів. Після робіт їх знищили, ймовірно, у газвагені. Пізніше команду «1005а» використовували для охорони єврейських транспортів, які вибували з Лодзького гетто в Аушвіц–Біркенау. Наприкінці літа – восени 1944 р. команда припинила свою зондер-діяльність і була відправлена у Зальцбург [1, с. 260–261].

Після Києва команду «1005б» відправили в Бердичів, потім Білу Церкву і Кривий Ріг. В останньому місті команда перебувала два дні (14–15 жовтня 1943 р.), чекала початку ексгумаційних робіт. На той час СД сформувала команду в'язнів з 40–50 осіб, поселила в землянки поблизу масових могил (так само, як в Бабиному Яру), але через стрімке наближення фронту спалення тіл так і не розпочалося. Тому команду відправили у Миколаїв, де протягом 8 днів мусила стежити за утилізацією 3–4 тис. трупів, переважно єврейських, охороняти в'язнів-робітників. Мешкали в погребі для зберігання овочів. Після завершення робіт, на початку листопада 1943 р. СД розстріляло в'язнів-робітників (виводили групами по 4–5 осіб).

З Миколаєва команду «1005б» відправили у Воскресенськ, де знаходилося кілька масових могил в одній з піщаних долин. В 3–4 могилах було зарито близько 1 тис. трупів (чоловічих, жіночих, дитячих), які, ймовірно, належали євреям. Роботи тривали майже три тижні і після їх завершення в середині грудня 1943 р. 40–50 в'язнів-робітників теж знищили. З Воскресенська команда на два тижні повернулася в Миколаїв, скоріш за все на різдвяно-новорічні свята, а вже 3 січня 1944 р. виїхала у Вознесенськ. Там на розкопках теж працювали в'язні, яких стратили у 20-х числах січня. Після виконання робіт загін знову на кілька днів повернувся в Миколаїв, звідти був перекинутий у польське м. Закопане (під Краків) для місячного відпочинку (з кінця січня до кінця лютого 1944 р.). У березні німецька команда отримала додаткові 4 тижні відпустки на Батьківщині. Після чого усі зібралися у Львові, щоб продовжити роботу і залишалися в місті до середини квітня 1944 р. Потім вибули в польське м. Катовіце, а звідти в табір Саласпілс поблизу Риги [1, с. 256–258].

Навесні 1944 р. в Миколаєві утилізацію трупів продовжили 50 радянських військовополонених з табору на «Темводі» (Шталаг–364). Мешканка с. Воскресенське та інші свідки розповідали, що військовополонених поселили у колгоспному курнику, оточеного колючим дротом. У Яру працювали в ланцюгах, прикуті один до одного. Щодня викопували тіла, рахували їх, обшукували на вміст золотих предметів і складали у великі багаття. Після виконання утилізаційних робіт людей зачинили і живцем спалили у курнику, врятуватися вдалося одиницям [13, с. 225–227].

Після завершення «зондерації–1005», у вересні 1944 р. у Зальцбургу всі команди зібрали вже для іншої оперативної роботи. Створили з них оперативну групу «Ільтіс» під керівництвом П. Блобеля для введення боротьби з партизанами на австрійсько-югославському прикордонні [1, с. 261].

Тож, ліквідація слідів нацистських злочинів на теренах РКУ, так само як в дистрикті «Галичина», розпочалася і завершилася раніше ніж в РКО, тривала протягом літа 1943 – весни 1944 р. Усі роботи виконували в'язні місцевих таборів, зокрема, в Києві – Сирецького табору. Дві німецькі команди, задіяні в спецакції, проводили організацію і контроль за утилізацією трупів в різних місцевостях, переважно в великих містах Київщини, Черкащини, Дніпропетровщини, Миколаївщини.

Таким чином, організація і проведення «зондерації–1005» мала на меті зачистку слідів нацистських злочинів проти цивільних осіб і радянських військовополонених, тіла яких були захоронені у великих «братських могилах» після проведення масових страт, переважно у 1941–1942 рр. Головним замовником спецоперації виступило РСГА, основним виконавцем – один з керівників зондеркоманди айнзацгрупи С, який з січня 1942 р. працював в РСГА. Усі німецькі зондеркоманди формувалися на місцях, складалися з представників місцевих відділень поліції безпеки і СД, поліції охорони порядку. До команд тимчасово залучалися й в'язні місцевих тюрем, таборів-

гетто, виправно-трудовах таборів, трудових таборів, які виконували всю брудну роботу замість німців. Німецький персонал ніс виключно організаційно-контролюючі і охоронні функції. Через набуття відповідного досвіду німецький персонал зондеркоманд не розформовували до останнього, а навпаки намагалися використати в різних місцевостях для проведення однакових робіт, щоб не набирати інший, і якомога менше залучати сторонніх осіб до виконання таємної місії.

Утилізація трупів на всіх окупованих теренах Білорусі, країн Балтії та України відбувалася за одним сценарієм: тіла викопували з могил, обшукували, спалювали на відкритих багаттях/саморобних печах, попіл і залишки кісток перемелювали, просіювали, а потім розвіювали місцевістю. Єдине, що згадки про кісткодробилку стосуються лише львівського регіону, на решті територій про її використання не йдеться. Залучення в'язнів з тюрем і таборів СС і СД, зокрема радянських військовополонених для утилізаційних робіт характерне для всіх окупованих територій. Одних тримали у кайданках, інших – ні, що свідчить про різні підходи місцевих керівників щодо використання допоміжної робочої сили. Зазвичай усі робітники жили поруч з місцем утилізаційних робіт (землянках, бараках) і їхня подальша доля виявилася однаковою – усі мусили загинути і забрати з собою в могилу таємницю про «зондеракцію». Знаючи про це, робітники влаштовували втечі з місць примусових робіт. Хоча не всі спроби виявилися вдалимими, вижити вдавалося одиницям.

Список використаних джерел та літератури

1. Круглов А. Без жалости и сомнения: Документы о преступлениях оперативных групп и команд полиции безопасности и СД на временно оккупированной территории СССР в 1941–1944 гг. Часть IV. Днепропетровск: Ткума, 2010. 304 с.
2. Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. Днепропетровск: Ткума; Лира ЛТД, 2011. 140 с.
3. Круглов А., Уманский А. Бабий Яр: жертвы, спасители, палачи. Днипро: Ткума; Лира ЛТД, 2019. 280 с.
4. Гогун О., Ковба Ж. Збройний виступ євреїв у Янівському таборі в інформаційних звітах українських і польських націоналістів. *Голокост і сучасність*. 2010. №1 (7). С. 143–153
5. Соловка Л. Геноцид євреїв Станіслава в роки Другої світової війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Solvka_Liubov/Henotsyd_ievreiv_Stanislava_v_roky_Druhoi_svitovoivoi_viiiny.pdf
6. Боляновський А. Нацистський табір примусової праці у Львові: історія, злочинці, жертви. *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України: збірник наукових статей; упор. та наук. ред. А. Боляновський*. Дніпро-Львів: Ткума, Ліра ЛТД, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 6–40
7. Пагіря О. Єврейське гетто та нацистський концтабір у Львові (за документами ГДА СБУ). *Українсько-єврейське співжиття під час Голокосту. На матеріалі Західної України: збірник наукових статей; упор. та наук. ред. А. Боляновський*. Дніпро-Львів: Ткума, Ліра ЛТД, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 138–160
8. Пастушенко Т. Айнзацгрупи СС – оперативні групи поліції та СД, виконавці терору на окупованих нацистами територіях під час Другої світової війни. *Український аспект. Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 135–166. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.135>

9. Spector S. Aktion 1005 — Effacing the Murder of Millions. *Holocaust and Genocide Studies*. 1990. Vol. 5. No. 2. P. 157–173
10. Hoffmann J. “Das kann man nicht erzählen”: Aktion 1005 – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten. Hamburg: Konkret Verlag, 2008. 649 s.
11. Angrick A. “Aktion 1005” – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine “geheime Reichssache” im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda. 2 Bde. Göttingen: Wallstein, 2018. 1381 s.
12. Wiehn E.-R. (Hrsg.) Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken. Konstanz, 1991.
13. Дебуа П. Хранитель спогадів. Кривавими слідами Голокосту / Отець Патрік Дебуа; [пер. з фр.]. Київ: Дух і Літера, 2011. 336 с.
14. Хоффманн Й. «Операция 1005» – уничтожение немцами следов массовых преступлений в Малом Тростенце. *Лагерь смерти «Тростенец» в европейской памяти: Материалы международной конференции (Минск, 21–24 марта 2013 г.)*. Минск, 2013.
15. Смиловицкий Л. «Операция 1005» в Беларуси. 1942–1944 гг. Общее и особенное. *Ното Historicus. Гадавік антрапалагічнай гісторыі*. Вільня, 2016. С. 139–161
16. Смиловицкий Л. Евреи Беларуси в годы Холокоста (1941–1944 гг.): Сборник избранных статей. Тель-Авив, 2021. 392 с.
17. Кулинок С. «Операция 1005»: уничтожение нацистами следов преступлений на территории Белоруссии в 1943–1944 гг. *Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований*. 2021. № 3(26). С. 124–188. DOI: 10.24412/2409-1413-2021-3-124-188
18. Будник Д., Капер Я. Ничто не забыто. Еврейские судьбы в Киеве 1941–1943. Констанц: Chartung-Gorge, 1993. 319 с.
19. Холокост в Беларуси. 1941–1944. Документы и материалы / Сост. Э. Йоффе, Г. Кнатько, В. Селеменев. Минск: НАРБ, 2002. 276 с.
20. Малый Тростенец. Операция 1005. URL: www.trostenez.org/ru/ausstellung
21. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в 7-ми тт. / Под общ. ред. Р. Руденко. Том IV: Военные преступления и преступления против человечности. Москва: Государственное изд-во юридической литературы, 1959. 896 с.
22. Еврейское сопротивление нацизму на территории Беларуси в годы Великой Отечественной войны 1941–1944 гг. / Сост. К. Козак. Минск: И. П. Логвинов, 2011. 172 с.
23. Девятый форт. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ninth-fort.html>
24. Понары. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ponary.html>
25. Информационный центр Панеряйского мемориала <https://www.govilnius.lt/posetitevilnyus/mesta/informatsionnii-tsentr-paneryaiskogo-memoriala>
26. Шнеер А. Холокост в Латвии / Левенштейн М. У края бездны. Москва: Гамма-пресс, 2012. С. 10–18.
27. Левітас Ф. Євреї України в роки Другої світової війни. Київ: Вирій, 1997. 272 с.

References

1. Kruglov, A. (2010). *Bez zhalosti i somneniya: Dokumenty o prestupleniyakh operativnykh grupp i komand politzii bezopastnosti i SD na vremennno okkupirovannoy territorii SSSR v 1941-1944 gg.* [Without pity and doubt: Documents on the crimes of operational groups and teams of the security police and SD in the temporarily occupied territory of the USSR in 1941–1944]. Chast IV. Dnepropetrovsk. [In Russian].
2. Kruglov, A. (2011). *Tragediya Babyego Yara v nemetskih dokumentah* [The tragedy of Babyn Yar in German documents]. Dnepropetrovsk. [In Russian].
3. Kruglov, A. & Umanskiy, A. (2019). *Babiy Yar: zherty, spasiteli, palachi* [Babi Yar: victims, saviors, executioners]. Dnipro. [In Russian].

4. Hohun, O. & Kovba, Zh. (2010). Zbroynny vystup yevreyiv u Yanivskomu tabori v informatsiynih zvitah ukrayinskyh i polskyh natsionalistiv [The armed demonstration of Jews in the Yaniv camp in the information reports of Ukrainian and Polish nationalists]. *Holokost i suchasnist [Holocaust and modernity]*. 1(7), pp. 143–153. [In Ukrainian].
5. Solovka, L. Henotsyd yevreyiv Stanislava v roky Druhoyi svitovoyi viyny [Genocide of the Jews of Stanislav during the Second World War]. [Online]. Available from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Solovka_Liubov/Henotsyd_ievreiv_Stanslava_v_roky_Druhoyi_svitovoi_viiny.pdf [In Ukrainian].
6. Bolyanovskyy, A. (2019). Natsytskyy tabir prymusovoyi pratsi u Lvovi: istoriya, zlochynsi, zhertvy [Nazi forced labor camp in Lviv: history, criminals, victims]. *Ukrayinsko-evreyske spivzhyttya pid chas Holokostu. Na materiali Zakhidnoyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statey; upor. ta nauk. red. A. Bolyanovskyy* [Ukrainian-Jewish coexistence during the Holocaust. On the material of Western Ukraine: a collection of scientific articles; emphasis and science ed. A. Bolyanovskyy]. Dnipro-Lviv, pp. 6–40. [In Ukrainian].
7. Pahiryia, O. (2019). Evreyske hetto ta natsytskyy kontstabil u Lvovi (za dokumentamy HDA SBU) [The Jewish ghetto and the Nazi concentration camp in Lviv (according to the documents of the State Security Service of Ukraine)]. *Ukrayinsko-evreyske spivzhyttya pid chas Holokostu. Na materiali Zakhidnoyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh statey; upor. ta nauk. red. A. Bolyanovskyy* [Ukrainian-Jewish coexistence during the Holocaust. On the material of Western Ukraine: a collection of scientific articles; emphasis and science ed. A. Bolyanovskyy]. Dnipro-Lviv, s. 138–160. [In Ukrainian].
8. Pastushenko, T. (2023). Aynzatshrupy SS – operatyvni hrupy politsiyi ta SD, vykonavtsi teroru na okupovanyh natsystamy terytoriyah pid chas Druhoyi svitovoyi viyny. Ukrayinskyy aspekt [SS Einsatzgruppen – operative groups of the police and SD, perpetrators of terror in the territories occupied by the Nazis during the Second World War. Ukrainian aspect]. *Storinky voyennoi istorii Ukrainy [Pages of military history of Ukraine]*, 27, pp. 135–166. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.135> [In Ukrainian].
9. Spector, S. (1990). Aktion 1005 — Effacing the Murder of Millions. *Holocaust and Genocide Studies*, 5(2), pp. 157–173. [In English].
10. Hoffmann, J. (2008). “Das kann man nicht erzählen”: Aktion 1005 – wie die Nazis die Spuren ihrer Massenmorde in Osteuropa beseitigten. Hamburg. [In German].
11. Angrick, A. (2018). “Aktion 1005” – Spurenbeseitigung von NS-Massenverbrechen 1942–1945. Eine “geheime Reichssache” im Spannungsfeld von Kriegswende und Propaganda. 2 Bde. Göttingen. [In German].
12. Wiehn, E.-R. (Hrsg.). (1991). *Die Shoah von Babij Jar: Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941. Fünfzig Jahre danach zum Gedenken*. Konstanz. [In German].
13. Debua, P. (2011). *Hranytel spohadiv. Kryvavymy slidamy Holokostu* [Keeper of memories. In the bloody traces of the Holocaust] / Otets Patrik Debua; [per. z fr.]. Kyiv. [In Ukrainian].
14. Khoffmann, Y. (2013). “Operatsiya 1005” – unichtozhenie nemtsami sledov massovykh prestupleniy v Malom Trostentse [Operation 1005 –the destruction by the Germans of traces of mass crimes in Maly Trostenets]. *Lager smerti “Trostenets” v yevropeyskoy pamyati: Materialy mezhdunarodnoy konferentsii (Minsk, 21–24 marta 2013 g.) [Death camp “Trostenets” in European memory: Proceedings of the international conference (Minsk, March 21–24, 2013)]*. Minsk. [In Russian].
15. Smilovitskiy, L. (2016). “Operatsiya 1005” v Belarusi. 1942–1944 gg. Obschcheye i osobennoye [Operation 1005 in Belarus. 1942–1944 Generalandspecial]. *Homo Historicus. Gadavik antropalagichnay gistoryi [Homo Historicus. Gadavik anthropalagic history]*. Vilyna, pp. 139–161. [In Belarusian].

16. Smilovitskiy, L. (2021). Evrei Belarusi v gody Holokosta (1941–1944 gg.): Sbornik izbrannykh statey [Jews of Belarus during the Holocaust (1941–1944): Collection of selected articles]. Tel-Aviv. [In Russian].
17. Kulinok, S. (2021). “Operatsiya 1005”: unichtozhenie natsistami sledov prestupleniy na territorii Belorussii v 1943–1944 gg. [Operation 1005: the Nazis’ destruction of traces of crimes on the territory of Belarus in 1943–1944]. *Zhurnal rossiyskikh i vostochnoyevropeyskikh istoricheskikh issledovaniy [Journal of Russian and East European Historical Research]*, 3(26), pp. 124–188. DOI: 10.24412/2409-1413-2021-3-124-188 [In Russian].
18. Budnik, D. & Kaper, Ya. (1993). *Nichto ne zabyto. Evreyskie sudby v Kieve 1941–1943* [Nothing is forgotten. Jewish destinies in Kyiv 1941–1943]. Konstants. [In Russian].
19. *Kholokost v Belarusi. 1941–1944*. (2002). Dokumenty i materialy / Sost. E. Yoffe, G. Knat'ko, V. Selemenev [Holocaust in Belarus. 1941–1944. Documents and materials / Comp. E. Joffe, G. Knatko, V. Selemenev]. Minsk. [In Russian].
20. Malyy Trostenets. Operatsiya 1005 [Maly Trostenets. Operation 1005]. [Online]. Available from: www.trostenez.org/ru/ausstellung [In Russian].
21. Nyurnbergskiy protsess nad glavnyimi nemetskimi voyennymi prestupnikami. Sbornik materialov v 7-mi tt. / Podred. R. Rudenko. Tom IV (1959): Voennye prestupleniya i prestupleniya protiv chelovechnosti [Nuremberg trial of the main German war criminals. Collection of materials in 7 volumes. / Under general ed. R. Rudenko. Vol. IV: War crimes and crimes against humanity] Moskva. [In Russian].
22. Evreyskoe soprotivleniye natsizmu na territorii Belarusi v gody Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1944 gg. (2011). / Sost. K. Kozak [Jewish resistance to Nazism on the territory of Belarus during the Great Patriotic War of 1941–1944. / Comp. K. Kozak]. Minsk. [In Russian].
23. Devyatyy fort [Ninth Fort]. [Online]. Available from: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ninth-fort.html> [In Russian].
24. Ponary [Ponar]. [Online]. Available from: <https://www.yadvashem.org/ru/holocaust/lexicon/ponary.html> [In Russian].
25. Informatsionnyy tsentr Paneryayskogo memoriala [Information Center of the Paneryai Memorial]. [Online]. Available from: <https://www.govilnius.lt/posetitevilnyus/mecta/informatsionnii-tsentri-paneryaiskogo-memoriala> [In Russian].
26. Shneyer, A. (2012). Holokost v Latvii [The Holocaust in Latvia] / Levenshteyn M. U kraia bezdny [Levenshtein M. At the edge of the abyss]. Moskva, pp. 10–18. [In Russian].
27. Levitas, F. (1997). Evrei Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viyny [Jews of Ukraine during the Second World War]. Kyiv. [In Ukrainian].

Mykhailiuk M. Elimination of Traces of Nazi Crimes: “Sonderaktion-1005”.

Currently, there is still a need to highlight little-known pages of the Second World War, the Nazi occupation of the territory of the USSR. One of these pages is the issue of disposing of the bodies of murdered Soviet citizens (civilians, prisoners of War), buried in large mass graves scattered throughout the territory of the Baltic States, Belarus and Ukraine. During the Nazi occupation, the ideological enemies of the Reich, primarily Jews, communists, commissars and other «politically dangerous elements» (undergrounds, partisans, saboteurs), were mass exterminated by four German Einsatzgruppen RSHA, additional mobile operational formations of the SS and SD, police formations (regiments, battalions), stationary units of the security police and SD, other units. All penal structures were directly subordinated to the RSHA and directly to the SS Reichsführer, because they carried out the orders of Himmler, Heydrich and Müller. The article emphasizes that “Sonderaktion-1005”, organized in the RSHA, had a secret status and the same method of disposing of corpses in all occupied regions. Therefore, what happened in Ukraine is not an exception, but fit into the general rules developed for eastern lands. “Sonderaktion” on the territory of the USSR began in the summer of 1943 (on the eve of the retreat of the Germans) and lasted until the fall of 1944 (the moment of the

liberation of the territory by the Red Army). The method of disposal of corpses in the eastern occupied territories completely duplicated the methods used in the “death camps” of the “Reingard” action (Polish General Governorate), as well as in Chelmno and Birkenau (Auschwitz-II) (annexed territory of Poland). The article analyzes: centers of mass killings and burial of corpses in the Baltic countries, Belarus, Ukraine; involvement of prisoners of SD prisons, ghetto camps, correctional labor camps, and camps for Soviet prisoners of War as the main executors of disposal works in the “Sonderaktion”; security and control functions of German personnel. Recollections of witnesses of events from different parts of the occupation zones of Belarus and Ukraine are involved. Little-known aspects of the occupation reality were partially elaborated in the works of foreign and individual Ukrainian scientists, but they require a more thorough study and rethinking.

Keywords: World War II, Belarus, Baltic countries, Ukraine, disposal of corpses of mass murder victims, “Sonderaktion-1005”, Sonderkommando